

VERENIGING TOT HERSTEL VAN ZORG ROND DOOD EN RUSTPLAATS

DE TEREBINTH

MAART 1996

COLOFON

De Terebinth is een tijdschrift ten behoeve van de leden van Vereniging de Terebinth

Redactie: Josée Bionda, Sytze de Boer, Wim Cappers en Henk de Feijter

Lay-out: Henk de Feijter

Eindredacteur: Wim Cappers

Redactie en secretariaat: Dodeweg 31
3832 RE Leusden, 033-4653380

De kopij voor de volgende Terebinth moet vóór 22 maart 1996 op het secretariaat aanwezig zijn. De kopij wordt bij voorkeur op 3,5 inch floppy en in WordPerfect 5.1 aangeleverd.

Het lidmaatschap van de vereniging kost minimaal voor personen f 35,-, voor elke huisgenoot f 15,- en voor organisaties f 100,- per jaar. De contributie kan op giro-nummer 335536 van de Terebinth te Leusden worden overgemaakt. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten f 5,00 per stuk plus verzendkosten.

Artikelen uit dit blad mogen niet worden overgenomen zonder vooraf verkregen schriftelijke toestemming van de redactie.

De foto's in dit nummer zijn van Henk de Feijter. Op de voorpagina: Highgate in Londen, doel van de excursie eind mei.

INHOUDSOPGAVE

Blik op Schiedam	2
De stad uit	3
Uitbreiden in kwetsbaar gebied	5
Natuurbouw op Rusthof	7
Een kort persoonlijk woord van de voorzitter	9
Een nieuwe fase in het bestaan van de Terebinth	9
Doodnormaal?	12
Boekbesprekingen	14
Kunstmanifestatie Arti	15
De dood op Internet	15
Redacteur m/v gezocht	15
Excursies	16
Agenda	16

De Terebinth, jaargang X, aflevering maart 1996

BLIK OP SCHIEDAM

Op verzoek van de Stichting Beschermd Stadsgezicht Schiedam (SBSS) bezocht ik op 24 oktober 1995 namens de Terebinth de voormalige rooms-katholieke begraafplaats aldaar. Deze uit 1853 daterende begraafplaats is een aantal jaren geleden door de Rooms-Katholieke Kerk voor één gulden overgedragen aan de gemeente Schiedam. Die heeft de helft van de graven, gelegen op het achterste deel, laten ruimen. De overige graven zijn ruimbaar in 2002.

Een aantal graven is, op verzoek van de nabestaanden, overbracht naar de gemeentelijke begraafplaats. Het geruimde deel is bestemd voor een uitvaartcentrum. De begraafplaats staat op de rijksmonumentenlijst. Ze ligt op een unieke lokatie, onder aan een dijk. Er is een monumentale toegangspoort met hekken. Op het terrein ligt een oude achtkantige kapel en er staan enige dienstgebouwtjes.

Ook telt de begraafplaats een aantal zeer oude en waardevolle bomen. Tegen de kapel ligt een aantal grafkelders van Schiedamse jeneverbaronnen. Rond de kapel bevindt zich een aantal familiegraven, alsmede een broeder- en een zustergraf.

Het geheel ademt de bijzondere sfeer uit, zoals je die alleen op oude begraafplaatsen vindt. Het is niet verwonderlijk dat mensen uit de buurt hier graag wandelen. De bedoeling is de kapel na een restauratie tot columbarium te bestemmen. Wat er met de rest van het terrein zou moeten gebeuren, stond de SBSS niet duidelijk voor ogen. Vandaar dat de stichting zich tot de Terebinth heeft gewend.

Het advies van de Terebinth luidt als volgt: Bestem het terrein rond de kapel als wandelgebied. Inventariseer de bestaande graven en probeer de belangrijkste te behouden: schakel hierbij zo mogelijk een historische vereniging in. Overweeg de aanleg van een urnentuin, zodat nabestaanden die de asbus liever niet in een columbarium plaatsen hier een plekje kunnen vinden. Roep voor de realisering van een en ander de hulp van deskundigen in. De Terebinth hoopt dat de gemeente dit advies overneemt. Mocht u eens in de buurt zijn, dan kan ik een bezoekje aan deze begraafplaats aanbevelen.

Maartje van Woerden

DE STAD UIT

Door heel de recente geschiedenis is de locatie van begraafplaatsen steeds weer onderwerp geweest van openbaar debat. De oude Romeinen begraven hun doden net als wij nu buiten de stad, niet zozeer om hygiënische redenen, maar om de geesten van de overledenen buiten te houden, de begraafplaats aan de Via Appia in Rome is als voorbeeld nog terug te vinden. Met de opkomst van christendom begint ook het begraven in de buurt van de heilige martelaren. Er worden grote basilica op de martelaarsgraven gebouwd en omdat de steden ook groeien, worden de basilica al snel omgeven met volkswijken. Het begraven is dan weer de stad in gekomen. Ondanks de verboden die op diverse concilies worden uitgevaardigd tegen het begraven in kerken, blijft deze praktijk tot in lengte van jaren bestaan. Het zijn niet alleen de onwelriekende toestanden in de kerken die bezwaar oproepen, ook op de kerkhoven rondom de kerken doen zich naar-geestige taferelen voor. Behalve begraafplaats worden ze ook gebruikt als vuilstortplaats, openbaar toilet en afwerkplek. Om in ruimtelijk ordeningsjargon te spreken, eeuwenlang zijn begraafplaatsen multifunctioneel gebruikt: combinaties van de functie kerk en begraafplaats, van stort en begraafplaats enz. zijn normaal. Die koppeling van functies ging vanzelfsprekend niet probleemloos: angst, stank en hygiënische risico's van de ene functie hinderden de andere. Pas in de achttiende eeuw worden deze problemen als zo groot ervaren, onder andere door de voortschrijdende geneeskundige inzichten, dat een andere oplossing voor het begraven wordt gezocht.

Functiescheiding

Zoals nog steeds in de ruimtelijke ordening gebruikelijk wordt de oplossing gezocht in functiescheiding. Het begraven wordt de stad uitgedreven. Onder invloed van enkele intellectuele voortrekkers die duidelijk geïnspireerd zijn door de rationele ideeën van de Verlichting rond de rol van kerk en staat en op het gebied van de hygiëne, ontstaan de eerste particuliere begraafplaatsen: Ter Navolging in Scheveningen (1779) en Rustoord in Diemen (1791). Een van de oprichters van Ter Navolging, Perrenot, laat op zijn grafsteen de volgende tekst beitelten: *"Mijn rottende overblijfselen moeten verre van de stad liggen; daar ik levend vermeed iemand te benadelen wens ik zulks ook na mijn dood niet te doen."*

De ideeën achter deze begraafplaatsen buiten de steden vinden aanvankelijk niet veel navolging. Wel werd in 1795 een verbod van kracht voor het begraven in steden en dorpen, maar daar werd nauwelijks de hand aan gehouden. Pas toen de Fransen Nederland inlijfdten, werd in 1810 het verbod op het binnen de steden begraven nageleefd. In 1813 werd, met de Franse overheersing, het

verbod alweer afgeschaft en het begraven in kerken en steden weer toegestaan. Het besluit van 1827 dat gemeenten verplichtte voor begraafplaatsen buiten de bebouwde kom te zorgen, was voor veel gemeenten de aanleiding buitenbegraafplaatsen aan te gaan leggen. Sommige daarvan werden aangelegd in de Engelse landschapsstijl. Bepaalde tuinarchitecten werden ingeschakeld: Soestbergen in Utrecht door bijv. Zocher jr. in 1830. Kenmerkend voor de aanleg is de sfeer van harmonie die op de toeschouwer moet overkomen. Slingerende paden, boomgroepen, het idee van Elyseese Velden, de arcadische afspiegeling van hoe men zich het paradijs voorstelt: rust en evenwicht overheersen.

In het buitenland was men al eerder tot dergelijke inrichtingen gekomen: een van de eerste is Père Lachaise, dat in 1804 wordt geopend en grote navolging krijgt in Engeland en later dus ook in Nederland. Overigens was het eerste graf in Frankrijk in deze stijl dat van J.-J. Rousseau ('terug naar de natuur'), die al in 1778 op een eilandje in een tuin in Ermenonville werd begraven. De dan moderne wijze van begraven weerspiegelt niet alleen de rationele ideeën van de Verlichting over hygiëne, maar ook de gedachten die uit de Romantiek stammen over de plaats van de mens in het geheel van de natuur, het idee van evenwicht en kringloop.

Vierdiep begraven op Zorgvlied, Amsterdam

Overigens dient de tuin niet alleen om de doden te begraven maar ook om de levenden te onderrichten. Loudon, een van de toonaangevende Engelse tuinarchitecten in de jaren veertig van de vorige eeuw, stelt voor om bij de streng geselecteerde planten en bomen bordjes te plaatsen met daarop de naam van de diverse gewassen. Voorop staat echter het idee van ordening, in reactie op de ongeordende zeventiende en achttiende eeuwse toestanden.

De twintigste eeuwse begraafplaats gaat in de landschapstraditie verder, zij het dat de nadruk steeds meer komt te liggen op het individuele graf. Uitbundige vormgeving verdwijnt, uniformiteit wordt de regel. Het grafteken wordt meer en meer alleen maar de markering van het individuele graf: waarschuwing voor de levenden, het aangeven van de status van de overledenen worden en het uitdrukking geven aan de hoop op opstanding worden zeldzaam. De begraafplaats is dan meer en meer een monofunctioneel gebied geworden: begraven kan er, gedenken eventueel ook, maar uitnodigend voor passanten is het niet.

Recreatief medegebruik

Pas in de jaren tachtig van deze eeuw begint voorzichtig verzet tegen deze uniformiteit, en tegen de regeldwang die daarbij hoort. Er ontstaat bezwaar tegen het wegdrücken van de dood uit het leven. R. van Bruggen, toen directeur van de Utrechtse begraafplaatsen, pleit bij diverse gelegenheden voor een medegebruik van de begraafplaatsen ten behoeve van recreatie. Ook vindt hij begraafplaatsen sterk onderschatte groen-elementen in of bij de steden. "Begraafplaatsen zijn, om die modeterm te gebruiken, milieuvriendelijk. Het zijn oorden met veelal prachtige beplanting en boomgroepen. Men kan er tot bezinning komen. Op de gazons mogen kinderen toeven. Begraafplaatsen in de nabijheid van een woonomgeving hebben voor de omwonenden een recreatieve functie." Hij bevindt zich in het goede gezelschap van tuinarchitect Loudon die zo'n 140 jaar eerder al schreef: hoe groter het aantal huidige begraafplaatsen, hoe groter het aantal toekomstige parken.

Van Bruggen toont zich enthousiast over de begin jaren tachtig in gang gezette aanleg van de semi-openbare begraafplaats in Almere-Haven, waar begraafterpen zijn aangelegd in een openbaar wandel- en fietsgebied.

Met die toen opzienbarende ideeën is er dus wel wat gebeurd, maar toch gaat het allemaal langzaam. Ook in Almere zelf is de vorm van Almere-Haven niet voortgezet in latere begraafplaatsen. Recreatief medegebruik is niet echt populair geworden. Wellicht omdat beheersproblemen dat verhinderden, maar toch ook wel omdat bij de inrichting daarvoor onvoldoende aandacht bestaat. In feite zijn het verzet tegen de eentonigheid en de strijd

voor de erkenning van de natuurwaarden nog steeds gaande: de Terebinth getuigt er in diverse afleveringen van.

Begraven en natuur

In dit themanummer over locaties en uitbreidingen van begraafplaatsen wordt de problematiek van de combinatie van functies nader belicht. Zoals gezegd bestaat het probleem al lang. Werden begraafplaatsen vroeger bij voorkeur aangelegd op die stukken grond die het goedkoopst waren (weinig economische waarde hadden), inmiddels hebben zich op die gronden juist vaak natuurwaarden ontwikkeld, die nu niet-economisch, maar wel vanuit een andere kijk, waarde van zichzelf hebben gekregen. De vraag naar de mogelijke combinatie van de functie begraafplaats met die van natuurgebied doet zich op tal van plekken voor.

Voor de komende jaren moet gerekend worden met een toenemend aantal begravingen. De groei van het aandeel van de crematies neemt af, de geboortegolf wordt ouder. Bovendien leggen milieu-hygiënische eisen beperkingen op aan het aantal bijzettingen per graf. Meer oppervlakte is nodig. Tegelijkertijd, en wellicht nog belangrijker is het verschijnsel dat mensen meer en meer prijs stellen op een individuele grafplek. Analoog aan de keuze van woonlocaties, waarbij individuele, herkenbare percelen in een aantrekkelijke groene omgeving de voorkeur hebben boven de door het beleid zo aanbevolen locaties met hoge woondichtheden in de steden, zal bij aantrekkelijke begraafplaatsen de vraag toenemen. Voor die inmiddels op economische grondslag geëxploiteerde onderneming die de begraafplaats steeds vaker wordt, liggen er grote beloften. In een land als Nederland waar iedere vierkante meter een bestemming heeft, komen dan echter ook grote problemen naar voren als andere aanwezige waarden als de natuur en het landschap in het geding komen. In de Nederlandse ruimtelijke ordening, met zijn schaarse ruimte, is het combineren van functies een beproefd middel. De parkeergarage voor een warenhuis, lost in de avonduren het parkeerprobleem voor de bewoners op en de aula van de school is 's avonds de foyer van het theater. Welke functies we met die van begraafplaats kunnen combineren is de vraag.

Nog steeds ook kun je af en toe lezen over omwonenden die protesteren tegen de komst/aanleg van een begraafplaats of crematorium, en die daarvoor hedendaagse argumenten gebruiken: aantasting van een waardevol gebied, verkeersoverlast of misschien wel luchtvervuiling door de schoorsteen van het crematorium. Allen ontkennen ze dat de menselijke eigenschap van afkeer van de dood een rol speelt.

Henk de Feijter

UITBREIDEN IN KWETSBAAR GEBIED

Rusthof is een van de begraafplaatsen van de gemeente Amersfoort, maar gelegen op het grondgebied van de gemeente Leusden. Door de aanleg van de snelweg is de begraafplaats fysiek nogal afgescheiden van de bebouwde kom van Amersfoort en ook overigens met openbaar vervoer moeilijk te bereiken.

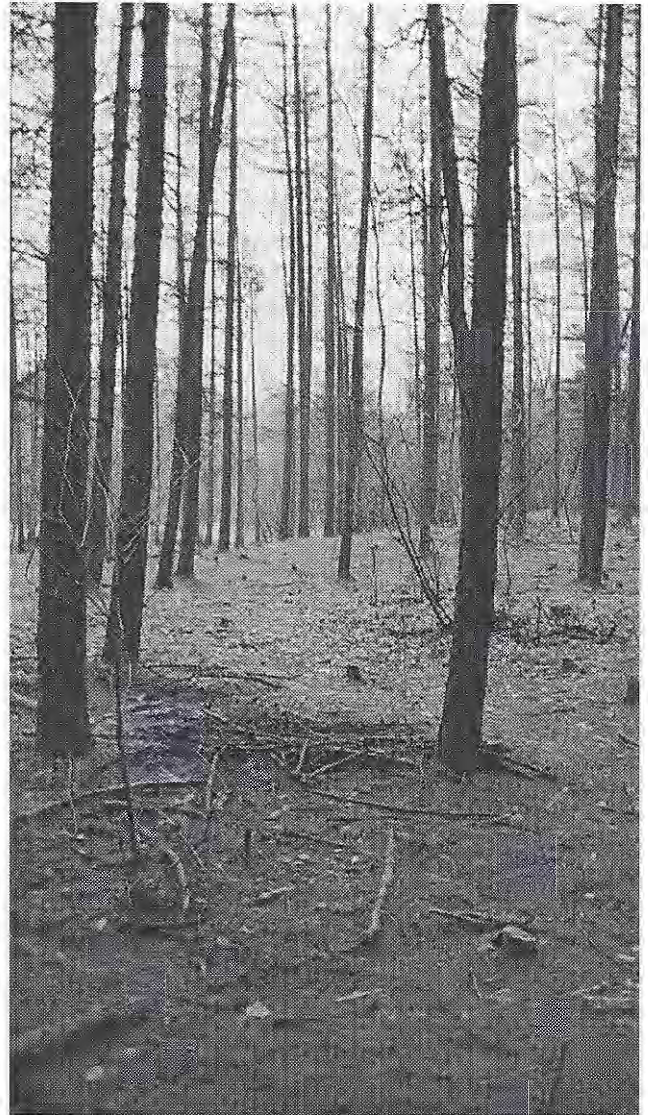
In de jaren twintig raakte de gemeentelijke begraafplaats aan de Soesterweg langzaam vol. De grondprijs en de mogelijkheid tot latere uitbreiding in Leusden waren belangrijke redenen om daar een perceel aan te schaffen. Het geheel kreeg een parkachtige aanleg, aangepast aan de bestaande, natuurlijke toestand. Het gaat hier om een zeer schrale bodem, oorspronkelijk stuifduinen, beplant met naaldbout, gelegen op de flank van de Utrechtse Heuvelrug. In 1933 werd de begraafplaats opgeleverd. Rusthof wil uitbreiden, want de capaciteit is niet toereikend voor de komende jaren. Was het in de jaren twintig en dertig nog weinig gewilde grond, inmiddels maakt Rusthof deel uit van de Ecologische Hoofdstructuur van de Utrechtse Heuvelrug en ligt het tegen een beschermd natuurgebied van Den Treek aan.

De ecologische kant

Uitbreiding in een dergelijk kwetsbaar gebied levert tal van problemen op, reden om *Vincent van Laar*, stadsecoloog van de gemeente Amersfoort, eens zijn mening te vragen over de plannen.

Een ecooloog houdt zich bezig met dieren en planten en hun relaties in de omgeving waarin zij leven. In het gesprek dat plaats vond in het Centrum voor Natuureducatie in het stadspark Schothorst in Amersfoort, komen behalve de ecologische criteria voor de aanleg en uitbreiding van begraafplaatsen ook de positie van de ecologie ter sprake. Alvorens het interview te beginnen is het zinvol even stil te staan bij het begrip natuur. In Nederland is nauwelijks nog enig gebied te vinden dat niet door mensenhand is aangeraakt. Oernatuur hebben wij niet. De natuur die wij hebben is ontstaan, komt tot groei en bloei in een cultuurlandschap, maar ook daarbinnen kan waardevolle natuur ontstaan.

Van Laar: "De toepassing van de ecologie in de ruimtelijke ordening stamt uit de optimistische jaren zeventig. Het geloof in de maakbare samenleving, dat je er iets aan kunt doen staat voorop. In dezelfde tijd zien we een grote ongerustheid over het verdwijnen van de natuur, het rapport van de Club van Rome. Inmiddels wordt die zorg algemeen gedeeld, en hoef je niet meer te knokken om als ecooloog mee te mogen doen. Je bent als ecooloog opgenomen in een beleidsproces, waarbij je ecologische argumenten worden afgewogen tegen die van anderen. Daarbij moet je een coöperatieve instelling hebben, maar

Stuifduinen rond Rusthof

ook weer niet jezelf als ecooloog verloochenen. De ecologie wordt soms ook als gelegenheidsargument gebruikt om iets tegen te houden wat men niet wil: het voorbeeld van de aanwezigheid van een bonte specht en de aanleg van een tippelzone liggen voor de hand."

Niet erg enthousiast

Over de uitbreiding van Rusthof is Van Laar niet erg enthousiast. Hij begint met aan te geven dat ten eerste gekeken moet worden naar de omgeving als geheel. Rusthof maakt deel uit van de ecologische hoofdstructuur, een kenmerkend aaneengesloten gebied waarvan de vorm van het oppervlak de wijze van ontstaan laat zien, met andere woorden het is deel van een geomorfologi-

sche eenheid. Die aaneengesloten structuur wordt steeds opnieuw bedreigd. Bovendien is de vraag welke populaties je er aantreft en hoe groot die zijn, omdat grootte belangrijk is voor het overleven van soorten. Van Laar: "Het gevaar is dat steeds de vraag wordt gesteld of het niet iets minder kan, een slechte discussie omdat er steeds weer compromissen uit voortvloeien. Neen, je mag het gebied niet aantasten, maar wat wij willen kan nu juist wel, omdat het niet zo erg is als wat anderen willen." Van Laar is daar heel duidelijk over: "Natuur is niet verhandelbaar, het is een verzameling levensvormen die daar uit zichzelf is gekomen en waar we af moeten blijven. De natuur ontwikkelt zichzelf en heeft daar ruimte en tijd voor nodig. Ze moet zichzelf in stand kunnen houden. Versnippering en isolatie zijn dan slecht." Overigens kan de ecooloog niet precies aangeven waar de ruimtelijke grenzen liggen en precies voorspelbare effecten in de tijd zijn er ook niet.

Natuurontwikkeling niet storen

Het tweede argument dat Van Laar bij zijn beschouwing over de uitbreiding van Rusthof laat meetellen, is dat natuurontwikkeling een proces door de tijd is: "een bodem doet er eeuwen over om echte bosbodem te worden. In Den Treek hebben we het over een nat heidegebied, het Hazenwater, met een schijngrondwaterspiegel. Dat is een grote, venachtige plas met vegetatie op een niet-waterdoorlatende oerbodem, waarin door landgoed Den Treek is geïnvesteerd om die te behouden. Het gevaar van ingrijpen in zo'n bodem is dat als je die bodem doorbreekt, de plas zou kunnen gaan lekken met alle gevolgen voor de vegetatie van dien.

Het proces van natuurontwikkeling moet je niet storen. Je kunt het wel een handje helpen, zo kun je bijvoorbeeld een naaldbos langzamerhand laten veranderen in een loofbos, wat daar ook thuishoort. Je kunt door ingrijpen die overgang bespoedigen." Overigens wordt dit probleem bij begraafplaatsen meestal opgelost door het grafveld op te hogen. In de vorige aflevering van de Terebinth werd bijvoorbeeld de nieuwe begraafplaats in Haren gepresenteerd, waar het probleem van de doorbreking van de keileemlaag werd opgevangen door de aanleg van begraafterpen.

Waar dan wel begraven?

We komen dan bij de belangrijkste vraag, die niet alleen de uitbreiding van Rusthof betreft. Waar kunnen begraafplaatsen het beste aangelegd worden?

Van Laar: "De vraag is inderdaad of zo'n voorziening wel in een bosgebied thuishoort. Ik vind dat begraafplaatsen in het algemeen in de buurt van concentraties van mensen thuishoren. Als mensen ergens wonen, moeten ze er

ook begraven kunnen worden. Net als bij het zoeken van nieuwe woningbouwlocaties vindt hij het uit den boze om voor begraafplaatsen natuurgebieden te gebruiken. Als je je niet aan deze regels houdt, vervang je natuur door cultuur. De gevolgen voor de resterende natuur kunnen dan rigoureus zijn. Overigens speelt ook een rol met welke grondsoort je te maken hebt. Zand watert beter af dan klei en is economisch vaak goedkoper."

Waar moeten ze dan wel liggen?

"Begraafplaatsen moeten in de buurt van de mensen liggen, bijvoorbeeld hier in het stadspark Schothorst, daar zijn nu tal van activiteiten als spelen, wandelen en fietsen. Een begraafplaats hier zou onderdeel zijn van het stadslandschap en integraal onderdeel van de groenstructuur. Dat is een belangrijk criterium voor ecologen: ruimte voor de natuur vergroten door aaneensluitende gebieden voor verschillend gebruik toch ecologisch gelijkwaardig in te richten, liefst met een eigen waterhuishouding. Dichtbij de bebouwing is ook belangrijk omdat dan jongeren met die begraafplaats geconfronteerd worden. Voor het stadspark Schothorst was een begraafplaats ontworpen, en ook planologisch goedgekeurd. Er zou begraven worden op terpen, met overgangen die door beplanting werden aangegeven."

Voor de ecooloog is het overigens niet alles of niets. Van Laar: "Als toch wordt besloten in een natuurgebied in te grijpen, kan de ecooloog nog heel nuttige suggesties doen over inrichting, beplanting en beheer, zodat de natuur een kans wordt geboden om zich te ontwikkelen."

Tenslotte komen we uit op het kringloopprincipe: "lijkvertering hoort daarbij, maar het probleem is soms dat dan een hoge concentratie van schadelijke stoffen ontstaat, zoals bijvoorbeeld problemen met te intensief gebruikte strooivelden bij crematoria. We weten overigens niet of verdunning, dus verspreiding over een groter gebied, eigenlijk wel helpt. Uiteindelijk komt toch alles weer tezamen. Toch is er iets vreemds aan de gang: wellicht meten we wel met twee maten: we staan de uitbreiding van Schiphol toe en we hebben milieuhygiënische problemen met lijkvertering."

Henk de Feijter

NATUURBOUW OP RUSTHOF

De uitbreidingsplannen van Rusthof bestaan al een hele tijd. De aanleg van het laatste grafveld heeft zeer recent plaatsgevonden. Daar is een bosgebied geheel leeggemaakt, er is een zandlaag van anderhalve meter hoog opgebracht waarin later begraven kan gaan worden. Zo'n uitbreidingsvorm in dit gebied is doelloos, zinloos en zielloos zegt *Jörn Copijn*, directeur van Copijn Tuin- en landschapsarchitecten Utrecht b.v.

Natuur positief benaderen

"Het is de bekende flatgebouwaanleg, er is niet over nagedacht, er is geen ecooloog aan te pas gekomen, het is gedelegeerd aan de grafdelver en het hele bos is gewoon gekapt." Volgens Copijn moet dat heel anders: men moet de tere en kwetsbare situatie van de natuur juist positief benaderen. Hij begint met uiteen te zetten in welke context Rusthof gesitueerd is. "Rusthof grenst aan een natuurgebied van Den Treek, ten oosten en ten westen van de begraafplaats liggen zandafgravingen met een heel arme bodem, bestaande uit stuifduinen met een

heel fijne zandverstrooiing.

Brem, beuk en hei groeien er. In het verleden werden er voor de mijnbouw grove dennen geplant, waarmee ook de laatste natuur werd gecultiveerd. Die mijnbouw is er niet meer en die grove dennen zijn niet meer nodig, ook al zijn ze nu kaprijp. Bovendien staan die bomen daar helemaal verkeerd. Douglassparren en dennen zijn er geplant die niet thuishoren in een dergelijk nat gebied. Het zijn bomen die op hangwaterprofielen (hellingen met af en toe water) thuishoren. Hier staan ze met de voeten in het water en lijden ze aan voetrot. Het oorspronkelijk reliëf van de zandrillen is verdwenen. In het oostelijk deel staan lariksen, met nog wel wat bodemreliëf."

Natuurbouw

Copijns ideeën voor de uitbreiding van de begraafplaats gaan een heel andere kant op: in plaats van ophogen over de hele oppervlakte, wil hij graag de oorspronkelijke biotoop (de natuurlijke levensruimte voor allerlei soorten) herstellen en doortrekken naar de oostelijk gelegen nieuwe uitbreiding in de vorm van de stuifduinen met golvend zand.

Plattegrond van Rusthof, met boven (oost) het toekomstige uitbreidingsgebied en rechtsboven (R) het opgehoogde terrein (zie foto, p. 8)

"Het natuurlijk ritme moet erin gebracht worden. Het gaat om natuurbouw: zand wordt van elders aangevoerd, en bijvoorbeeld twee meter hoog opgebracht tussen de bestaande bomen, zodat daarin tweediep begraven kan worden. De leemlaag wordt niet doorbroken en zo nodig kan de onderlaag worden afgedicht en het afvoerwater via natuurlijke filters worden gezuiverd. De aangelegde heuvels kunnen worden beplant met veenbessen, hei en andere kenmerkende beplanting, terwijl de bomen in de valleien blijven staan. Deze benadering van het gebied gaat uit van een aanpassing aan de aanwezige natuur en staat tegenover de conflicterende aanpak die blijkt uit de totale kaalslag- en ophogingsvariant zoals die achterop Rusthof is toegepast. Een parkeerterrein of een heliportlandingsplaats zou er niet anders uitzien. Het gaat om duurzaam begraven waarbij het begraven wordt geïntegreerd in de natuur en waarbij ook andere functies mogelijk zijn. Zo kan de rand van het gebied semi-openbaar zijn en met beplanting worden vormgegeven. Uitbreiding van de begraafplaats moet gebeuren op basis van het vaststellen wat de belangrijke en kenmerkende dragers zijn van het gebied en daaraan moet men zich aanpassen. De begraafplaats zoals die er nu ligt en zijn omgeving moeten respectvol benaderd worden. Daar hoort de geomorfologische structuur bij. Toch blijft slechts ongeveer eenderde van het aanwezige groen staan, maar nieuw en beter passend groen wordt aangelegd.

Het met hekjes rond de natuur denken is defensief en leidt alleen maar tot steeds minder natuur. Het kan ook anders, positief, je moet juist meer natuur maken, waardoor grotere structuren in stand kunnen blijven. Dat kan." Copijn geeft een ander voorbeeld: "Waarom maak je groene dakterrassen in Amsterdam Zuid-oost? Daar verblijft nu een veelheid aan vogels en insecten. Natuurbouw is dus goed mogelijk. Er moet vanuit biotopen geredeneerd worden. Functies moeten gecombineerd worden: wandelgebied, fietspaden, stiltegebieden en begraafplaats, al dat soort facetten kan in elkaar geschoven worden. Het moet allemaal wel goed geproportioneerd worden." Over bezwaren van nabestaanden tegen al die andere functies stelt Copijn dat ook bedacht moet worden dat het lokale privébelang moet worden afgewogen tegen het algemener collectieve belang. Ook nabestaanden moeten bedenken dat ze niet op een eiland zitten. Bovendien houdt een hek minder lawaai tegen dan zorgvuldig aangebrachte beplanting.

Geen vernieling

Moet een begraafplaats als Rusthof wel in zo een kwetsbaar gebied liggen? Copijn: "Alleen de oude begraafplaats hoort thuis in dit gebied. Het ophogen met zand betekent vernieling van het bestaande en van de natuur. Er moet bovendien rekening worden gehouden met de

nieuwe gebruikswaarde. Daar zit ook economische waarde aan vast: geld. Omdat de uitbreidingsgebieden van Rusthof nu voor de natuur toch weinig waardevol meer zijn, met dat produktiebos en de hondenuitlaatplek kan er zonder schade in worden uitgebreid. Anders zou het niet wenselijk zijn. In de natuurbescherming is er vaak een conflictsituatie, waarbij een duidelijke scheiding tussen cultuur en natuur wordt aangebracht." Copijn praat liever over stadslandschappen, waar functies met elkaar worden vervlochten op kleinschalige wijze. Natuurgebieden dichtbij bebouwing worden vaker gebruikt dan verder af gelegen gebieden, waarbij een grens van zo'n 500 meter geldt.

Inrichting

Wat betreft de inrichting van de aan te leggen nieuwe delen, denkt Copijn aan nissen (loculi) die in de op te werpen zandheuvels worden aangebracht en steeds met karakteristieke beplanting worden gemarkeerd.

Hoe zal het verder gaan met zijn ideeën?

Door de geringe huidige capaciteit, moet Rusthof in de komende periode uitbreiden. Het gaat om de vorm waarin dat gaat gebeuren. Het aanleggen van de zandheuvels vergt enige tijd, het ontwerp moet gedetailleerd worden ingevuld. Het gaat er nu om nieuwe opspuitingen te voorkomen en de nieuwe uitbreidingen in te passen in de natuurlijke omgeving. Hiermee moet niet te laat begonnen worden.

Henk de Feijter

Opgehoogd terrein voor uitbreiding

EEN KORT PERSOONLIJK WOORD VAN DE VOORZITTER

Beste Terebinthleden,

Ik heb er behoefte aan in deze fase van onze afspraak, dat ik vanaf de zomer van 1994 twee jaar als voorzitter zou fungeren, u te laten weten hoe het er wat mij betreft bij staat. Het is een bijzonder aparte tijd geweest. Veel mensen ontmoet, die binnen en buiten onze vereniging op het terrein van de dodencultuur bezig zijn, hetzij betaald in hun normale maatschappelijke functie, hetzij vrijwillig en onbetaald zoals zeker binnen de Terebinth. Sommigen doen zelfs beide. Veel geleerd in en over dit interessante aandachtsveld. Bedankt zou ik vanuit dat gezichtspunt kunnen zeggen.

Het is voor het bestuur niet allemaal even gemakkelijk geweest, maar we zijn samen een eind gevorderd met de overgang van een pioniersorganisatie naar een meer geordend regulier verenigingsleven. Wij menen u nu voorstellen te kunnen doen om uitvoering te geven aan de opdracht van uw algemene ledenvergadering van mei 1994, door het toen aangenomen beleidsplan te gaan uitvoeren.

U wilde dat er werkgroepen zouden komen, die ieder een deel van het voorgenomen verenigingswerk ontwikkelen en verder in stand houden. De voorlopige beschrijving van de werkgroepen, zoals u die elders in dit blad aantreft, zijn met bijdragen van alle bestuursleden geformuleerd.

De werkgroepen zijn vrij om de gewenste nuances zelf aan te brengen. In de meer stabiele organisatie die het bestuur voorstaat dient er ruimte gecreëerd te worden voor de veelsoortige belangstelling die er in ons toch wel diverse ledenbestand leeft. U kunt dan het terrein kiezen waartoe u zich aangetrokken voelt en daar bovendien in verschillende graden van intensiteit aan deelnemen.

Het bestuur zal u dankbaar zijn als u op een van de drie aangegeven gebieden althans de eerste twee of drie voorbereidende besprekingen wilt bijwonen. U kunt dan meepraten over de vraag, hoe de bezigheden het best kunnen worden aangepakt. Tevens ervaart u aan den lijve dat anderen - leden met u - iets verbeterd willen zien in de Nederlandse en lokale dodencultuur. Dat gevoel van onderlinge interesse hebben we in een vrijwilligersvereniging als de onze nodig: kom dus bij een van de drie start-bijeenkomsten!

Gelukkig zijn er altijd ook enkelen bij die met enig plezier en gemak wat organisatorische vorm aan het werk op zo'n deelgebied kunnen geven. De bedoeling is dat het intern bezig zijn in onze vereniging en het extern optreden op het betreffende deelgebied zich voltrekken gaat in en rondom ieder van de werkgroepen. Door heldere werksplitsing en duidelijke onderlinge berichtgeving

wordt bereikt dat ieder ook de vorderingen in een andere groep kan volgen en daarop kan inspelen. Het dagelijkse bestuur is er dan voor om het geheel te overzien, her en der wat nader overleg te plegen, het verenigingsschip als geheel te onderhouden, ook administratief, en om de vereniging als totaal te vertegenwoordigen.

In dat kleine bestuur moeten we nog een secretaris en een penningmeester vinden, die wat rustiger aan de gestelde taken kunnen werken dan de huidige waarnemend secretaris-penningmeester, die een geweldig drukke baan heeft. Hebt u een suggestie, geef die dan binnen enkele weken door aan mij of een u beter bekend bestuurslid. Uiteraard zullen wij er dan in een persoonlijk gesprek uitvoeriger op in gaan.

J.W. Eggink

EEN NIEUWE FASE IN HET BESTAAN VAN DE TEREBINTH

De vereniging heeft momenteel de volgende actieve organen: een algemeen en een dagelijks bestuur, een redactieraad voor ons blad de Terebinth en de commissies Excursies en Wet- en regelgeving. Alle andere activiteiten, zoals de advisering op vele terreinen, deelneming aan symposia en beurzen en PR-activiteiten worden direct uitgevoerd door de verschillende bestuursleden. Vanzelfsprekend worden ook andere Terebinthleden regelmatig ingeschakeld. De andere bestaande organen zijn incidenteel actief.

Het Terebinthbureau wordt inmiddels al enkele jaren en naar volle tevredenheid beheerd door de heer W. Lucas. De financiële en de gewone administratie zijn volledig op orde. Ons blad de Terebinth is sinds begin 1995 beduidend verbeterd en blijkt binnen en buiten onze vereniging zeer gewaardeerd te worden. De deelname aan de excursies is onverminderd hoog en ook het programma voor 1996 staat weer als een huis.

Het bestuur is nog niet tevreden

Het kan en moet volgens het bestuur echter beter. Als ideële vereniging dient de Terebinth een zodanige positie te verwerven dat men niet om haar heen kan. De Terebinth wil een sterke partij zijn, stelling nemen als dat nodig is en aandacht vragen voor ontwikkelingen die door commerciële en professionele belangengroepen onderbelicht worden en door lokale overheden soms totaal worden vergeten of zelfs bewust worden genegeerd. Bij voorkeur in samenwerking met andere organisaties, maar altijd vanuit een kritische en vooral onafhankelijk positie: "Goede zorg rond dood en rustplaats" is en

blijft ons motto.

De Terebinth beschikt over vele leden die deskundig zijn op een bepaald terrein. De vereniging beschikt over veel meer leden die geïnteresseerd zijn in haar doelstellingen. Deze leden nemen ontwikkelingen waar en willen daar graag over praten met andere leden. Het bestuur wil juist deze leden meer betrekken bij het verwezenlijken van de doelstellingen. tevens wil het bestuur meer lokale activiteiten ondernemen. Dat wordt als volgt gedaan.

Nieuwe werkgroepen

Er wordt een drietal nieuwe werkgroepen voorgesteld, waarvoor men zich kan aanmelden. Afhankelijk van het aantal aanmeldingen en de regio van waaruit de aanmeldingen komen zal zo'n werkgroep op een, voor deze leden, centrale plaats bijeenkomen. Deze bijeenkomsten worden voorbereid en geleid door een of meer bestuursleden.

Tijdens deze bijeenkomst zullen de meningen, interesses, gesignaleerde ontwikkelingen, wensen en ideeën worden besproken en geïnventariseerd. Van eenvoudige knelpunten tot diepzinnige gedachten, alles kan. Op basis van de resultaten van de eerste bijeenkomst van zo'n werkgroep worden plannen gemaakt. De bij de werkgroepen genoemde doelen, werkwijzen en activiteiten zijn vooral richtinggevend. Het is zeer goed denkbaar dat na de bijeenkomst twee of meer groepjes ontstaan die een bepaald onderwerp uitwerken.

Valkuil

Het bestuur heeft vooral bij de advisering ervaren dat zelden volstaan kan worden met een eenvoudig technisch advies. Er zijn nagenoeg altijd andere zaken in meer of mindere mate van invloed, zoals financiële beperkingen, slechte verordeningen, onvoldoende voorlichting aan de burgers en soms spelen commerciële belangen een grote rol. Vaak blijkt dat als een aantal mensen de handen lokaal ineen slaat ineens veel meer mogelijk blijkt.

Met nadruk stelt het bestuur daarom dat de activiteiten moeten worden begrensd. De Terebinth beschikt over vele deskundigen op nagenoeg alle deelterreinen en die kunnen en moeten dan ook bijtijds worden ingeschakeld. Het bij de betreffende werkgroep betrokken bestuurslid zal voor de contacten zorgen.

Geen langdurige verplichting

Uw inbreng wordt op prijs gesteld, maar het bestuur gaat ervan uit dat de meeste geïnteresseerden zich niet langdurig willen binden en ook geen behoefte hebben aan zware vergaderingen. Dat is ook geenszins de inzet. De praktijk zal uitwijzen dat enkele van de aanwezigen zo

gegrepen worden door een bepaald onderwerp of discussie dat zij meer willen. Dat kan zijn het uitdiepen van een onderwerp, het verder praten over een bepaalde visie of het ondernemen van gerichte activiteiten om lokaal iets te bereiken of bepaalde kennis te vergaren.

Aanmelden bij het Terebinthbureau

Kortom, het bestuur verzoekt u om de beschrijvingen van de drie werkgroepen eens kritisch te lezen en, als de onderwerpen u aanspreken, zich voor 1 april 1996 aan te melden bij het Terebinthbureau voor de eerste bijeenkomst van een van de werkgroepen.

De Algemene ledenvergadering

Het bestuur wil graag de uitgewerkte voorstellen van de werkgroepen tijdens de algemene ledenvergadering aan u voorleggen. Gezien de bijeenkomsten die nog nodig zijn kan dit dan niet voor medio juni plaatsvinden. Vanwege daarop volgende vakantie heeft het bestuur de algemene ledenvergadering daarom op zaterdag 21 september vastgesteld. U krijgt hierover nog nader bericht.

1. Groenvoorziening en inrichting begraafplaatsen en crematoria

Doel: Het gevraagd en ongevraagd adviseren en informeren over zowel de technische als de emotionele beleavingskant van een begraafplaats. Het actief onder de aandacht brengen van de bijzondere betekenis die zo'n plek heeft en bevorderen dat zowel de rouwende nabestaande als de wandelaar en bezoeker zich uitgenodigd voelt.

Werkwijze: Groepsgewijs of individuele bezoeken aan begraafplaatsen, crematoria en kenmerkende tentoonstellingen, literatuur verzamelen, een netwerk van tuinarchitecten, ecologen, historische verenigingen en groendeskundigen opbouwen en onderhouden. Het activeren van leden ter plaatse, zodat de vaak langdurige processen blijvend gesteund kunnen worden.

Activiteiten: Het houden van excursies en dat, waar mogelijk, in contact met genoemde deskundigen. Kennis verzamelen, die mede kan dienen bij de inventarisatie van begraafplaatsen en crematoria en hun vormgeving. Advisering in het kader van de doelstelling.

2. Werkgroep democratisering en zingeving

Doel: Verbetering van het formele kader van een dodencultuur, zodat recht wordt gedaan aan de individuele en maatschappelijke beleving van het omgaan met de doden en de levenden op nationaal en lokaal niveau. Bevordering, mede via de diverse politieke partijen, van een meer

levendige en open relatie tussen de plaatselijke bevolkingen en de overheden ten aanzien van de dodencultuur.

Werkwijze: Het aanbieden van kennis betreffende regelgeving, verordeningen, wetgeving en gegroeide praktijken. Zij zal zoveel mogelijk aansluiting bevorderen bij multi-culturele, religieuze en humanistische organisaties. Het activeren van de overheden om haar beleid af te stemmen op de steeds verschuivende werkelijkheid in plaats, streek en land.

Activiteiten: Advisering met betrekking tot de juridische kanten van de dodenverzorging dan wel doorverwijzing naar andere deskundigen. Het vervaardigen van relevant schriftelijk materiaal. Het aanbieden van cursussen, lezingen en dergelijke en het activeren en ondersteunen van in- dan wel externe groepen tot onder andere een betere communicatie met de overheden en de politiek.

3. Werkgroep voorlichting en consultatie

Doel: Zowel groeperingen als individuele burgers, actief en reactief, bekend maken met het bestaan van Vereniging de Terebinth door de doelstellingen onder de aandacht te brengen.

Dit veronderstelt een gedegen kennis van de dodencultuur, de uitvaartwereld, de begraafplaatsen en crematoria, een grondige kennis van instellingen en particuliere initiatieven, die zich op hetzelfde gebied begeven en een vermogen om hierin verbindend op te treden. De werkgroep zal moeten streven naar een zeggenschap, die gezaghebbend is.

Werkwijze: Putten uit het werk van de andere werkgroepen om daaruit meer algemene voorlichting te creëren en, omgekeerd, haar relaties desgewenst in contact te brengen met die andere werkgroepen en het bestuur. Binnen de vereniging zich oriënteren naar wat men naar buiten gebracht zou willen zien, ook lokaal en regionaal, en buiten de vereniging speuren naar instanties, personen en groepen die met, liefst wederzijdse, vrucht met, onderdelen van, onze vereniging in contact gebracht kunnen worden.

Activiteiten: Interviews in de visuele of schrijvende pers, symposia, lezingen, workshops, gericht cursusaanbod, artikelen in de Terebinth of andere geëigende bladen. Adviserende en stimulerende taak voor anderen.

Het bestuur

Het gesloten deel van Highgate in Noord-Londen

DOODNORMAAL?

Op 17 januari 1996 werd in de Jaarbeurshallen in Utrecht het congres Doodnormaal gehouden, met als ondertitel: "Verdriet en rouw bij leerlingen". Het Katholiek Pedagogisch Centrum (KPC) plaatste zich door het organiseren van dit congres in de nog steeds groeiende rij van instanties en media die ertoe bijdragen dat dood en verdriet in snel tempo meer bespreekbaar worden. Dat laatste blijkt ook uit de veelheid van actualiteitenprogramma's waarin het congresonderwerp vervolgens weer uitvoerig aan de orde is geweest. De opiniemakers hebben dit onderwerp duidelijk in het vizier. Dat heeft natuurlijk goede kanten, maar zeker ook gevaarlijke. Al snel zullen minder serieuze programmamakers op zoek zijn naar krenten in de pap; naar nog groter verdriet na een nog veelomvattender ongeluk.

Het KPC had het groots aangepakt. Voor zeker duizend mensen, voornamelijk uit het onderwijs, waren er 's morgens drie lezingen, terwijl iedereen na de lunch twee workshops naar eigen keuze kon bijwonen. En niet alleen organisatorisch, maar zeker ook inhoudelijk was dit een op hoog peil staand congres.

Het KPC deed al enige tijd onderzoek naar het omgaan met de dood in het voortgezet onderwijs. De uitkomsten daarvan, die op het congres werden gepresenteerd, zijn voor een deel zeker verrassend. Vier van de tien scholen blijken een draaiboek te hebben liggen voor het geval dat een leerling of docent plotseling overlijdt. En toch geven vier van de tien ondervraagde leerlingen aan dat er, toen het werkelijk gebeurde, in de lessen geen aandacht aan werd besteed. Eén op de vijf leerkrachten vindt het geen taak voor de school om leerlingen voor te bereiden op rouwbezoek, en dat terwijl één op de vier leerlingen nog nooit een uitvaart heeft bijgewoond en met praktische vragen zit waar een volwassene niet bij stilstaat. "Is de kist nog open?", "Wat moet ik aan?", "Wat moet ik zeggen?".

Draaiboek

Als een school wordt geconfronteerd met het bericht van de plotselinge dood van een leerling moeten er op heel korte termijn zeer veel zaken worden geregeld. Neem alleen al de berichtgeving binnen de school. Daarbij kan er al heel veel mis gaan. Riet Fiddelaers van het KPC gaf daarvan voorbeelden. De school heeft bijvoorbeeld ooit een goed draaiboek gemaakt, maar omdat het nog nooit gebruikt is weet niemand waar het ligt. Het bericht van de dood van de leerling komt binnen bij de conciërge, die daarvan zo overstuur raakt, dat hij vervolgens op zijn zoektocht naar de directeur iedereen luid roepend van het slechte nieuws op de hoogte brengt. Tegen de tijd dat de directie geïnformeerd is, is de hele school in paniek. Of

de directeur vergeet in de emotie van het moment de procedure, grijpt de intercom, en meldt het bericht aan de hele school ineens.

In het draaiboek moet allereerst op een duidelijke manier beschreven staan hoe de interne berichtgeving dient te verlopen en hoe het bericht eventueel wordt nagetrokken alvorens ermee aan het werk te gaan. Een voorbeeld van een draaiboek is opgenomen in het op het congres gepresenteerde boek Doodnormaal? Verdriet en rouw bij leerlingen door Riet Fiddelaers-Jaspers, uitgegeven bij Educatieve Partners Nederland B.V. te Houten. Het geeft in ieder geval een organisatorische bedding voor het omgaan met vragen als: wie heeft contact met de familie over een eventuele bijdrage van de school in de uitvaartdienst, wie krijgen er gelegenheid de uitvaart bij te wonen, worden er advertenties geplaatst en of bloemen besteld. Er zijn scholen die in de hal of in de aula een plekje inrichten met bijvoorbeeld een foto van de overleden leerling en een brandende kaars, of leerlingen worden in de gelegenheid gesteld mee te werken aan een collage die ergens in school een plaats krijgt.

Rouwen: een doolhof met opdrachten

Maar het thema van de dag was natuurlijk breder dan: "wat doe je als er een leerling of leerkracht overlijdt", hoe belangrijk dat ook is. Hoe ga je om met leerlingen die verdriet hebben, die rouwen? En hoe ontdek je die problematiek tussen al het andere dat zich in de dagelijkse praktijk aandient?

Daarbij wordt van leerkrachten inzicht gevraagd in de psychologische aspecten van verdriet en rouw. Dat is een terrein dat in het recente verleden nogal eens is betreden door hulpverleners met in hun bagage een simpel lijstje met de fasen van het rouwproces. Van ontkenning tot acceptatie, alles in een rechtlijnig schema, voorwaarts in de tijd. Op vrij oppervlakkige wijze konden ze al snel concluderen dat de betrokkene vastzat of terugval vertoonde. En hoewel de meeste professionele hulpverleners het simplistische model al lang achter zich hebben gelaten, als ze er al ooit mee hebben gewerkt, is het bij veel vrijetijds-psychologen nog altijd zeer gewild. Iemand als de orthopedagoog W. ter Horst, die persoonlijk met ingrijpende verlieservaringen te maken kreeg, vergelijkt het rouwproces met een tocht door een doolhof. Men weet er de weg niet. De uitgang is moeilijk te vinden en vaak komt men terug op plaatsen waar men al eerder is geweest.

De Vlaamse hoogleraar Manu Keerse gebruikte in zijn lezing het beeld van de schaduw. Je draagt je verdriet mee als een schaduw. Soms ligt die helemaal achter je. En dan opeens sla je een hoek om en daar ligt je donkere metgezel weer: voor je.

Hij noemde in zijn lezing vier taken die een rouwende te

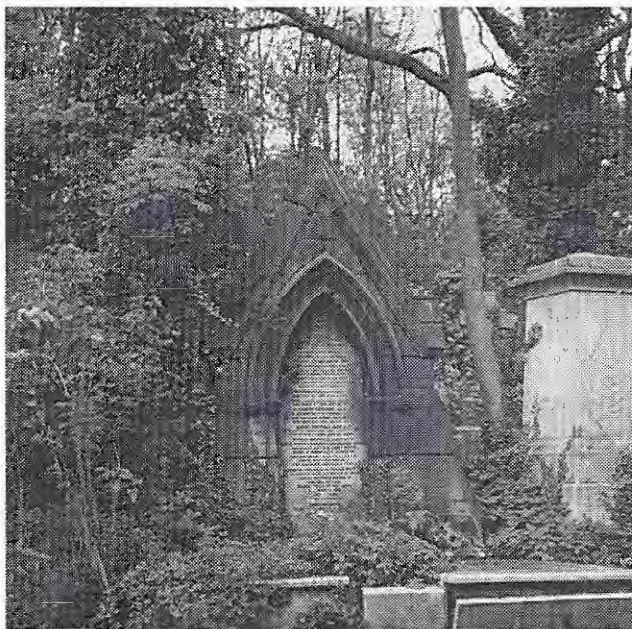
vervullen heeft. Allereerst dient de realiteit van het verlies te worden aanvaard. Voorwaarde daarvoor is dat er een omgeving is, bijvoorbeeld de school, waar zoveel liefde en veiligheid wordt geboden dat het kind de werkelijkheid van het verlies ook onder ogen durft te zien. De pijn van het verlies moet worden ervaren, dat is de volgende taak. Pijn ontlopen is menselijk. Vervolgens dient er aanpassing plaats te vinden aan een omgeving waarin de overledene er niet meer is. Dat vraagt een nieuw evenwicht. Naarmate de overledene meer wordt geïdealiseerd, wordt deze taak moeilijker te volbrengen. Tenslotte moet de overledene een nieuwe plaats krijgen in het leven van de rouwende, en deze moet opnieuw leren houden van het leven. Dat is vaak heel moeilijk omdat men het gevoel heeft de overledene daarmee onrecht te doen.

Achter elkaar gezet klinkt het erg schematisch, maar de bedoeling is om hiermee te wijzen op een aantal basisaspecten van het rouwproces, waarmee iedere rouwende op meerdere momenten wordt geconfronteerd. Voor leerkrachten is het van belang dat te kunnen herkennen, omdat het taken zijn waarbij de rouwende soms hulp kan gebruiken.

Ben je er al overheen?

De termijn waarbinnen een "normaal" rouwproces zich dient te voltrekken werd en wordt nog wel eens exact benoemd: één jaar, twee jaar. Ook op dat punt is men tegenwoordig gelukkig veel voorzichtiger. Als men al eens een termijn noemt is die in ieder geval beduidend langer, bijvoorbeeld vijf jaar. In veel gevallen zal na die

Overwoekerde monumenten op Highgate

periode het verdriet hanteerbaarder zijn geworden. Het is niet over, het gaat nooit meer over. De vraag: "Ben je er al overheen?" mag dus nooit meer worden gesteld.

Maar een leerkracht gaf Martijn, die zijn broertje Jasper door een verkeersongeluk had verloren, in de loop van datzelfde schooljaar strafwerk omdat hij niet oplette. Toen de ouders van Martijn reageerden met een telefoontje waarin ze probeerden uit te leggen dat het voor Martijn vaak heel moeilijk was om zich te concentreren op de lesstof zei de leraar verbaasd: "Is hij daar dan nu nog niet overheen?" Een andere keer moest Martijn een Engels proefwerk gaan maken, dat begon met de zin: "Het kind werd aangereden en was onmiddellijk dood".

Veel hangt natuurlijk af van de kwaliteit van de individuele leerkracht als mens. Maar we zullen niet moeten accepteren dat kinderen extra worden beschadigd door onkunde die te voorkomen zou zijn geweest. De laatste twee voorbeelden komen uit het persoonlijke verhaal van Heleen Schoots, dat in de congresbundel is opgenomen. Zij benadrukt dat kinderen na de dood van iemand uit hun directe omgeving vaak al snel weer schijnen over te gaan tot de orde van de dag. Ze willen geen uitzonderingspositie. Toch stellen ze aan de andere kant aandacht op prijs. Leerkrachten zullen daarin een evenwicht moeten zoeken.

Verhalen vertellen

Dat kinderen niet over de dood zouden willen praten is een mythe. "Praten is essentieel voor het doorleven van de pijn", zegt Heleen Schoots. "Kinderen zijn meestal vol eerlijke en directe gevoelens. Als je hen helpt om daaraan uiting te geven, help je hen om een houding te bepalen jegens dood, verlies en verdriet. Wanneer je het onderwerp doodswijgt, impliceert dit dat je een kind alleen laat worstelen met zijn verdriet".

Praten, dat is soms makkelijker gezegd dan gedaan. Er is een methode om gevoelens rond de dood bij wat jongere kinderen aan de orde te stellen, zonder dat ze direct zichzelf hoeven bloot te geven, namelijk door het vertellen van verhalen. In workshops kwam dit op het congres aan de orde. Als je het kind dat de ervaringen niet weet te uiten zover kunt brengen dat het een zelfbedacht sprookje gaat vertellen waarin de dood ter sprake komt, en je luistert daar goed naar, leer je veel over de manier waarop het kind ermee bezig is. De volwassene die het kind op een minder directe manier op andere gedachten zou willen brengen kan ook het vertellen van een verhaal als vorm kiezen. In het verhaal kan een bepaalde waarheid versluierd aanwezig zijn. Sprookjes, maar ook bijvoorbeeld bijbelverhalen hebben wat dat betreft al eeuwenlang hun effectiviteit bewezen.

Sytze de Boer

BOEKBESPREKINGEN

C. van Raak, *Dodenakkers. Kerkhoven, begraafplaatsen, grafkelders en grafmonumenten in Nederland* (Amsterdam en Antwerpen: Uitgeverij De Arbeiderspers, 1995, 259 blz., f 45,-, ISBN 90-295-3470-2).

Begraafplaatsen verdienen een cultureel keurmerk. Dat is de boodschap van diverse boeken, die onlangs zijn verschenen. De Stichting Cultuurfonds van de Bank Nederlandse Gemeenten verpakte deze boodschap in een fotoboek, in de Volkskrant verscheen een serie artikelen, die door Sietse van der Hoek met een aanvulling werd gebundeld en Teleac maakte over dit onderwerp een cursus en een begeleidend studieboek.

Het boek van Cees van Raak is de vierde in deze rij. Zijn publikatie is mooi uitgegeven. Het betoog is onderhoudend en wordt aangevuld met tussenteksten, foto's en plattegronden. Een lange literatuurlijst, een even uitgebreid register en een adreslijst van instanties completeren het boek.

Uitgangspunt van de auteur is het taboe rond de dood, dat tot voor kort bestond. Sinds enkele jaren is er echter aandacht voor herstel van de zorg rond begraafplaatsen, om het motto van de Terebinth te parafraseren. Na een kort overzicht van de dodenakkers door de eeuwen heen geeft Van Raak per provincie een beschrijving van een aantal interessante en mooie begraafplaatsen. Tussendoor worden bepaalde aspecten uitgediept. Zo worden de typerende gewoonten van godsdienstige groeperingen behandeld en wordt de blik gericht op de laatste rustplaatsen van de Oranjes. Ook wordt er aandacht geschonken aan aanverwante onderwerpen als schijndood en crematiebeweging.

Terecht stelt de auteur, dat een begraafplaats het stenen, of liever meer algemeen, materiële archief van een stad of dorp is. Zo vertellen twee gedenktekens op de nederlands-hervormde begraafplaats te Veendam het verhaal van Jantje Hazewinkel, die in 1856 op zee stierf, maar door haar echtgenoot Berend Jonker in Veendam werd begraven. Zelf kwam hij niet naast haar te liggen, omdat zijn schip in 1871 verging. Van Raak verraadt zijn dichterlijke aspiraties, door bij de rondgang over begraafplaatsen met name op de laatste rustplaatsen van vakgenoten te wijzen. De tussenteksten bevatten aardige anekdotes en ze ontzenuwen geruchten, als zou een lijk door de wormen worden opgegeten.

Deze publikatie bevat enkele onvolkomenheden. Wanneer de auteur kennis had genomen van het proefschrift van G. Rooijackers, zou het wildrooster niet tevens als een duivelsrooster zijn gepresenteerd, omdat dit een volkskundig verzinsel is. Verder kan schijndood niet als een obscuur bijverschijnsel van de Verlichting worden geka-

rakteriseerd. Het was en is, gelet op de problemen rond compatienten en orgaandonatie, een serieus medisch probleem.

De balans opmakend, heeft de auteur een interessant, goed doordacht en met kennis van zaken geschreven boek gepubliceerd, waarin de liefde voor het funeraire erfgoed op elke pagina doorklinkt. Als iemand een begraafplaats wil bezichtigen, kan hij of zij het beste eerst Van Raak raadplegen.

Wim Cappers

J. Enklaar, *Onder de groene zoden. De persoonlijke uitvaart. Nieuwe rituelen in rouwen, begraven en cremen* (Zutphen: Alpha, 1995, 199 blz., f 39,50, ISBN 905658.006.X)

In 1989 verscheen *Zand erover?*, geschreven door Marjan Sax, Knaar Visser en Marjo Boer. Het deed nogal wat stof opwaaien, omdat het als eerste het doe-het-zelf-principe introduceerde binnen de starre wereld van de uitvaartverzorging in ons land. Toch ging het bij de meer persoonlijk vorm gegeven uitvaarten die in de jaren daarna de aandacht trokken meestal om het milieu van kunstenaars, grote-stadsbewoners, exponenten van een subcultuur, met name de homocultuur.

We zouden kunnen veronderstellen dat er voor de gewone burger nog steeds niets is veranderd sinds de jaren vijftig. Maar laten we ons wat dat betreft niet vergissen. Om maar eens een voorbeeld te noemen: het thuis opbaren schijnt hand over hand toe te nemen. We mogen ervan uitgaan dat ook op dit terrein een culturele voorhoede baanbrekend werk heeft verricht, waarvan nu de gevolgen in bredere zin zichtbaar gaan worden.

Dit is een goed moment om eens een inventarisatie te maken van de stand van zaken. Jasper Enklaar, historicus en free lance-journalist voor onder andere NRC-Handelsblad, heeft dat op een voortreffelijke wijze gedaan. Gelardeerd met ervaringsverhalen geeft hij een breed overzicht van alle ontwikkelingen die de laatste jaren op het terrein van de uitvaartverzorging hebben plaatsgevonden. Maar niet alleen uitvaartverzorging, ook sterfensbegeleiding, rouw en rouwverwerking, kunst en vormgeving en tal van neventerreinen komen aan de orde. Het boek bevat een register en een lijst met nuttige adressen.

Terecht wordt gewezen op mogelijke voetangels en klemmen bij het zelf ter hand nemen van de uitvaart, zoals bijvoorbeeld het feit dat een plaatselijke politieverordening kan voorschrijven dat een overledene per lijkauto vervoerd dient te worden. Of de starre regelgeving op sommige begraafplaatsen, die het zelf laten zakken van

de kist, het zelf dichten van het graf of het plaatsen van een monument naar eigen smaak in de weg kan staan. Ook heel terecht wijst de auteur duidelijk op het verschil tussen algemene graven en graven met een uitsluitend recht, met name van belang als het gaat om kindergraven.

Het boek bevat een aantal fraaie illustraties in zwart-wit. Belangrijk is dat er nu een goed overzicht ligt van initiatieven en ontwikkelingen die er op dit moment in ons land zijn op dit terrein. Alleen zou op de titel de aanmerking te maken zijn dat die de indruk wekt dat het boek zich voornamelijk met rituelen bezighoudt, terwijl dat zeker niet het geval is.

Sytze de Boer

KUNSTMANIFESTATIE ARTI

Op 16 maart wordt in Arti et Amicitiae de kunstmanifestatie "Midden in het Leven staan wij in de Dood" geopend. Aansluitend bij de vernieuwingen in de uitvaartwereld hebben meer dan zestig kunstenaars antwoord gezocht op de vraag, wat de kunst kan toevoegen aan het uitvaartgebruik. Zo zijn er lijkwaden, doodkisten, rouwkoetsen, urnen, gedenktekens en ontwerpen voor begraafplaatsen en crematoria te zien. Naast de tentoonstelling wordt er onder andere een begeleidend boek met dezelfde titel uitgegeven.

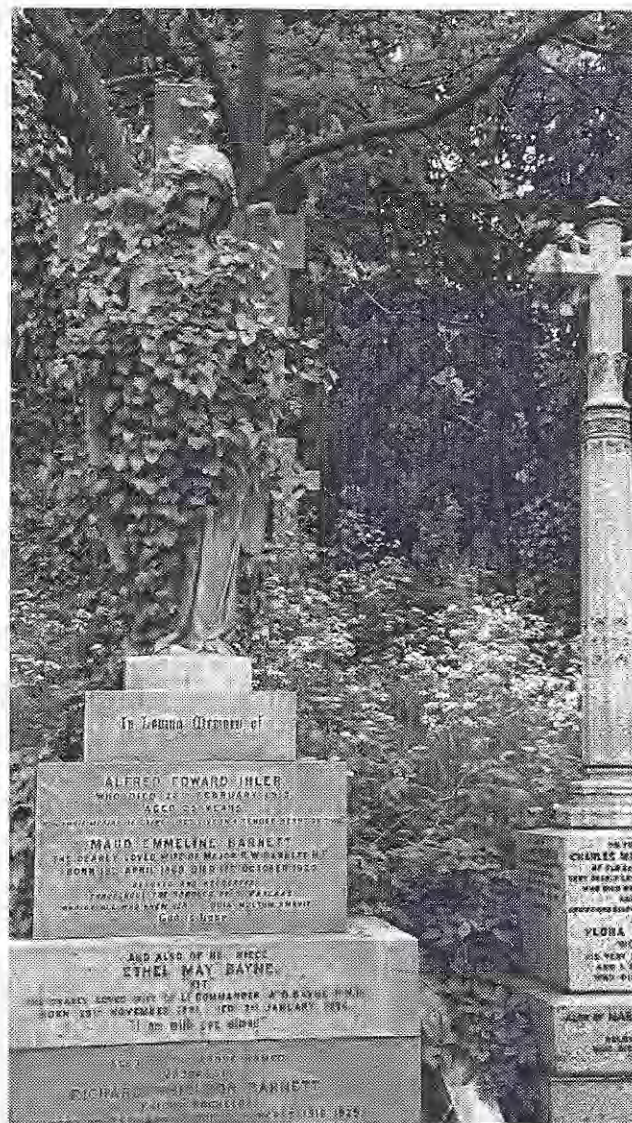
DE DOOD OP INTERNET

Binnenkort kan ook via Internet informatie over de dood worden uitgewisseld. De pagina's zijn als een boek geordend. Ze bevatten niet alleen informatie, maar de gebruiker kan ook iets toevoegen. Zo kunnen adressen en literatuurlijsten worden geraadpleegd, rouwadvertenties worden geplaatst en kan drie jaar lang zelfs een gedenkboek over een gestorvene worden opgenomen. "Het Nederlandse Gedenkboek" is toegankelijk via [HTTP://WWW.Gedenkboek.nl](http://WWW.Gedenkboek.nl).

REDACTEUR M/V GEZOCHT

Vanwege het vertrek van een redacteur zoekt de redactie versterking. Hij of zij krijgt als taak het schrijven van artikelen, een bijdrage leveren aan het redactionele werk en het ontwerpen en begeleiden van een themanummer. Van de nieuwe redacteur wordt verwacht, dat hij of zij schrijverij heeft, vertrouwd is met tekstverwerken en zo'n zes keer per jaar op woensdagmiddag te Utrecht

of Amersfoort kan vergaderen. Gezien de belangstelling van de huidige redacteuren gaat de voorkeur uit naar iemand met belangstelling voor groen of kunst binnen de dodencultuur en journalistieke belangstelling. Inlichtingen bij Wim Cappers, 026-3210603.

Engel in het groen op Highgate

EXCURSIES

Oosterhout

Dit keer gaat de Terebinth op de fiets. We maken een prachtige tocht van ongeveer 35 kilometer. Mensen, die het fietsen bezwaarlijk vinden, kunnen de route per auto afleggen.

Datum: 31 maart 1996
 Tijd: 10.30
 Plaats: Oud Brabants Museum, Bredaseweg 129
 Gids: Pieter de Bruyne
 Programma:
 11.00 Joodse begraafplaats, dorpskerkhof Den Hout op een heuvel en in Oud Drimmelen een begraafplaats binnen de muren van een gesloopte kerk, waarna pauze te Drimmelen begraafplaats Geertruidenberg en evt de Ned.-Herv. kerk, te Oosterhout begraafplaats de Leysenakkers of het kloosterkerkhof van de heilige Driehoek en tenslotte de ommuurde Ned.-Herv. begraafplaats
 Kosten: f 10,- per persoon inclusief huur fiets
 Nota bene: in verband met het bezoek aan een joodse begraafplaats dienen heren een hoofddekseel mee te nemen
 Openb. verv.: Interliner vanaf Centraal Station Utrecht
 Aanmelden: Terebinthbureau, 033-4653380

Heemskerk

Centraal staat in deze excursie het moderne beheer van de huidige begraafplaatsen. Daarnaast komt de rijke historie van Heemskerk aan bod.

Datum: 20 april 1996
 Tijd: 10.30
 Plaats: begraafplaats aan de Marquettelaan
 Gids: de heer Wietsma
 Eigen verv.: vanaf Alkmaar via Castricum, vanaf Amsterdam via Uitgeest, vanaf Utrecht en Amsterdam via ring noord richting Alkmaar, afslag Uitgeest: ga niet door de Velser tunnel!
 Bus/trein: bus 176 vertrekt om 10.15 vanaf station Beverwijk en om 10.40 vanaf station Castricum. Uitstappen halte begraafplaats aan de Marquettelaan
 Aanmelden: Terebinthbureau, 033-4653380

Londen

Om de excursie naar Londen op een verantwoorde wijze te doen plaats hebben, is de organisatie uitbesteed aan ESKOO reizen te Kaatsheuvel. De prijs is iets hoger ge-

worden. Hopelijk is dit geen bezwaar. Degenen, die zich al hebben aangemeld en zij die alsnog mee willen, worden gevraagd het inlegvel ingevuld aan de reisorganisatie op te sturen.

AGENDA

17 mrt-14 apr: Kunstmanifestatie "Midden in het Leven staan wij in de Dood" in Arti et Amicitiae, Rokin 112 te Amsterdam. Geopend: di tot en met vr 12.00-18.00, za en zo 12.00-17.00. Toegang f 2,50
 21 mrt: inaugurele rede dr J. van den Bout als hoogleraar verliesverwerking aan de Universiteit Utrecht. Aanvang 16.15 uur in de aula van het Academieggebouw, Domplein 29 te Utrecht
 21 maart: forumdiscussie over de rol van kunst bij uitvaartvernieuwing in Arti et Amicitiae. Tijd: 20.00. Toegang: f 2,50
 31 maart: excursie Oosterhout
 4 april: lezing over ordeningsprincipes van Italiaanse kerkhoven door Ronald van Tienhoven in Arti et Amicitiae. Tijd: 19.30-24.00. Toegang: f 2,50
 20 april: excursie Heemskerk
 18 mei: excursie West-Betuwe
 23 mei: dialezing over dodencultuur Londen door Wim Cappers voor deelnemers excursie en andere belangstellenden in de aula van Rusthof, Dodeweg 31, Leusden om 20.00 uur. Aanmelding Terebinthbureau 033-4653380
 31 mei-2 juni: excursie Londen
 8 juni: excursie Utrecht en aanbieding boek inventarisatie begraafplaatsen
 31 augustus: excursie IJsselsteijn en Nijmegen
 8-15 sept: Funeraire reis Wenen-Salzburg. Schrijf voor programma en aanmeldingsformulier naar Stichting Vrienden van het NUM, Antwoordnummer 311, 7500 VB Enschede
 21 september: algemene ledenvergadering
 2-5 oktober: Expo van de NUVU
 12 oktober: excursie Haarlem
 26 okt-2 nov: herhaling studiereis naar de dodencultuur in Italië. Inschrijving bij Natuur Cultuur Reizen, Postbus 800, 7550 AV Hengelo, 074-2478882
 27 oktober: excursie Bergen op Zoom